

М. А. Самсонова,
аспірант кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства
МДУ імя А. А. Куляшова
(Магілёў, Беларусь)

ПРАГМАТЫКА АКАЗІЯНАЛЬНЫХ ЛЕКСІЧНЫХ АДЗІНАК У ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАХ А. РАЗАНАВА

У артыкуле ідзе гаворка пра ролю аказіянальных лексічных адзінак ва ўзмацненні прагматычнага патэнцыялу мастацкага тэксту. Ціюстрацыйна пацвярджаецца, што для выражэння імпліцытнага зместу ў паэтычных творах А. Разанавы выкарыстоўваюцца не толькі традыцыйныя лексічныя адзінкі, але і спецыфічныя, аказіянальныя.

У творчым працэсе пісьменнік ажыццяўляе мэтанакіраваны адбор слоў, аддаючы перавагу не толькі нарматыўным адзінкам мовы, але і прыцягваючы ўвагу рэцыпіента стварэннем новых індывідуальных адзінак мовы. Менавіта мастацкая літаратура дае аўтарам свабоду словатворчасці. Аказіяналізмы характарызуюць асаблівы аспект вывучэння мовы – адметны, творчы, эстэтычны, бо рэалізуюць індывідуальную творчую кампэтэнцыю таго, хто гаворыць. Наватары арыентаваны не на правілы, агульныя для ўсіх носьбітаў мовы, а на здольнасці індывіда выкарыстоўваць творчыя магчымасці, закладзеныя ў сістэме мовы, яе глыбінныя сілы.

У паэзіі А. Разанавы арганічна спалучаецца традыцыя з наватарствам: “Паэзія траціцца, калі творыцца па аналогіі, па традыцыі, па майстэр-

стве – з матэрыі вядомай, і адраджаецца, калі – з невядомай: па адкрыцці, па невыказнасці, па немагчымасці” [1, с. 22]. Творчасці паэта ўласцівы разнастайныя жанры, вобразна-стыльыя сродкі, яркая метафарычнасць, тонкі псіхалагізм, эксперыменты ў галіне стылю, мовы і слова. Жанравая спецыфіка мастацкіх твораў А. Разанава ў значнай ступені накіроўвае да выкарыстання адметных моўных сродкаў для выражэння зместу.

У неалогіі ў апошні час пераважны акцэнт робіцца на прагматычным аспекце вывучэння аказіянальных слоў і іх значэнняў, устанаўліваецца пэўная сувязь паміж прагматыкай і працэсамі камунікацыі. Прагматыка пры гэтым разумеецца як навука, “якая вывучае мову з пункту гледжання чалавека, які выкарыстоўвае яе ў аспекце выбару моўных адзінак, абмежаванняў на іх ужыванне ў сацыяльным грамадстве і ефекту ўздзеяння на ўдзельнікаў камунікацыі” [2, с. 240].

Пад камунікатыўнымі ўласцівасцямі моўных адзінак маюцца на ўвазе лінгвістычныя характарыстыкі тэксту з улікам суадносін аўтар – тэкст – адрасат, пры гэтым узаемасувязь названых кампанентаў з’яўляецца агульнавядомым палажэннем лінгвістычнай прагматыкі. У адпаведнасці са сваім камунікатыўным намерам аўтар адбірае для перадачы інфармацыі моўныя адзінкі, якія валодаюць неабходным значэннем, як прадметна-лагічным, так і канататыўным, і арганізуе іх у выказванні такім чынам, каб устанавіць паміж імі неабходныя сэнсавыя сувязі. Такім чынам, тэкст набывае пэўны прагматычны патэнцыял, магчымасць зрабіць камунікатыўны эффект. Менавіта праз камунікатыўную дзейнасць адрасанта і адрасата ажыццяўляецца фарміраванне і ўспрыманне аказіянальных лексічных адзінак.

Прагматычная накіраванасць аказіянальных лексічных адзінак ў мастацкім тэксце заснавана на асацыятыўных сувязях. Ствараючы новыя словы, паэт разлічвае на ўзнікненне ў адрасата шэрагу асацыяцый, якія ён выбудоўвае на працягу ўсяго тэксту. Найвышэйшым узроўнем пранікнення чытачоў у аўтарскі свет з’яўляецца сістэма асацыяцый, на ўзнікненне якіх разлічвае А. Разанаў: «“Цэнтральнае” пісьмо – наступны крок: надзвычай узрастае змястоўнасць і ёмістасць тэксту, перагаворваюцца і ўзаемадзейнічаюць паміж сабою не толькі суседнія радкі і словы, але і далёкія, гусцеюць валокны сувязяў і асацыяцый, а сам верш становіцца асяродкам, дзе час мінулы, цяперашні і будучы існуе нераз’яднана і дзе “рэкі могуць цячы наўпроць”. У гэтым выпадку чытач сапраўды сааўтар, яму прапануецца замкнуць тэкст сабою, стаць тым, кім ён мусіць быць, – цэнтрам твора» [1, с. 34].

Адзін і той жа аказіяналізм можа па-рознаму ўспрымацца рэцыпіентам. Чытач самастойна асэнсоўвае словаўтваральныя ланцужкі, у якія уваходзіць наватвор, устанавівае адносіны вытворнасці. Але ў выпадку, калі кантэкст падказвае некалькі магчымых варыянтаў, невядома, якая утваральная аснова будзе з'яўляцца дамінантай для чытача пры ўспрыняцці мастацкага тэксту. Напрыклад, аказіяналізм *столькасць* на першы погляд звязаны з займеннікам *столькі* (на думку А. В. Солахава [3] і Л. І. Яўдошынай [4]), але назва вершаказа “Стол” і яго кантэкст накіроўваюць таксама на імпліцытную сувязь са словамі *стол*, *настольніца*, *сто*: *Стол* *засцілаецца настольніцай*; *на яго ставіцца соль*, *ставіцца сто* *страў*: *якасцяў*; *наўкола стала* *збіраюцца*, *каб пасупольнічаць*, *госці і гаспадары*: *колькасці*; *сам жа стол* *не якасць і не колькасць*, а *“столькасць”* [5, с. 94]. Паходжанне аказіяналізма *чаловень* можна патлумачыць сувяззю са словамі (*човен* + *чала/век*) або (*чалаве/к* + *човен*). Аўтар імпліцытна ўказвае на іх узаемасувязь: *човен* *выраблены*, *“выцслены”*, *“вычасаны”* *чалавекам* і *без яго* *не можа выконваць сваё прызначэнне*, *невядома*, *хто з іх самы галоўны*: *Дзе рэчка, дзе возера, там і човен* – *спрадвечны “чаловень”* *возера альбо рэчкі* [5, с. 121].

А. В. Солахаў лічыць, што “аказіяналізм *паслядзелак* ‘работа пасля асноўнай работы’ утвораны пры дапамозе наступных словаўтваральных асноў (*пасля* + *па/н/ядзелак*)” [6, с. 133], але сэнс яго таксама можа быць звязаны са словазлучэннем *пасядзелкі* *пасля дзела*, якое, на наш погляд, найбольш поўна адлюстроўвае названае даследчыкам лексічнае значэнне ‘работа пасля асноўнай работы’: *Кудзеля* – *работа пасля работы*, *дзень пасля дня*, *яна не нядзеля і не панядзелак*, а *паслядзелак*, і *на яе збіраюцца*, *як на пасядзелкі* [5, с. 89]. Наватвор *нудзень* можа быць утвораны злучэннем дзвюх асноў (*нуд/н/ы* + */б/удзень*) [6, с. 134], а можа накіроўваць да наступнага асацыятыўнага раду: *будзень* – *будзіць* – *нудны дзень* – *нудзень*: *Будзень будзіць людзей*, *нагадваючы ім пра тое, што пачынаецца дзень і што нікуды не дзенецца ад клопатаў і работы* <...> *Будзень* – *падзея*, *свята* – *з’ява*, *будзень* – *агледзіны*, *свята* – *сватанне*, *будзень* *распачынае*, *свята* *вянчае*, *будзень* – *жаніх*, *свята* – *нявеста*, *будзень* – *“нудзень”*, *свята* – *вяселле* [5, с. 102].

Кантэкстуальна наватворы непасрэдна звязаны не толькі з суседнімі словамі і радкамі (мікракантэкстам), але і з далёкімі (макракантэкстам), пры такім іх успрыманні “гусцеюць валокны сувязяў і асацыяцый”. Хоць сугучныя словы і непасрэдна не звязаны словаўтваральнымі адносінамі, але ўжо самой формай створанага слова аўтар накіроўвае на абавязковае

асэнсаванне ўзаемазвязанасці значэнняў гэтых слоў у кантэксце ўсяго твора. Збліжэнне названых паняццяў адбываецца на аснове асаблівасцей гукапісу слоў – алітарацый і асанансаў. Але, звярнуўшы ўвагу на гэтыя словы, чытач перасэнсоўвае іх, знаходзіць асацыятыўную сувязь паміж, здаецца, непадобнымі словамі. Так, аказіяналізм *смакосы* можа паходзіць ад аб'яднання слоў *смак* і *косы* або словазлучэння *смак/аваць па/косы*, аднак лексічна наватвор непасрэдна звязаны і са словамі *косая*, *касмыкі*, *касынкi*, на якія аўтар звяртае ўвагу рэцэпіента: *Каса – косая, аднак там, дзе яна праходзіць, застаюцца чыстыя, без касмыкоў, касынкi лугоў і роўныя каснікі пакосаў. Каса не спакушаецца славай і не выстаўляецца на паказ: яна толькі першаю, у расу, каштуе тыя “смакосы”, якія пасля будуць каштаваць каровы і козы* [5, с. 6]. Аказіяналізм *тузгаць* ('тузаць за гузік') кантэкстуальна звязаны не толькі з узуальным дзеясловам *тузаць*, але са словамі *гузік*, *гуз*, *туз*: *Гузік не гуз, але мае з гузам блізкае падабенства, не туз, але гэтаксама, як туз, знаходзіцца на адказным месцы... яго круцяць, тармосяць, тузгаюць, і толькі тады, калі гузік знікае (адшпільваецца ці вырываецца), кашуля (ці блузка, ці камізэлька, ці кашушок) расхістаецца, распадаецца напалам* [5, с. 9]. Аказіяналізм *залатвацца* ('папраўляцца, адрамантоўвацца залатой латкай') накіроўвае да перасэнсавання лексічных значэнняў слоў *залатаць*, *золата*, *волат*, *латва*: *залатвацца – латва залатаць золатам. Золата аздобнае: заўсёды і ўсюды яно пачувае сябе волатам, які ўсё можа і якому ўсё дазволена, і тыя прарэхі і дзіркі, што нічым ужо нельга залатаць, латва залатваюцца золатам* [5, с. 84]. Аказіянальны дзеяслоў *жораць* ('з прагнасцю кідацца на яду') лексічна звязаны не толькі з узуальным назоўнікам *жор*, але і са словамі *жорны*, *жарало*: *Парожня, жорны стаяць, але калі ў іхняе жарало ўсыпаецца хоць бы жменя зерня, яны ажываюць, яны разварушваюцца, яны “жораюць” пачастунак, варожачы, што ўрэшце з яго атрымаецца, ці корж, ці аладак, ці піражок* [5, с. 125]. Аказіяналізм *цудзеі* можа паходзіць ад словазлучэння *цудоўная падзея*, але кантэкст накіроўвае і да сувязі з *кудзеляй*, таму што менавіта *прадучы* *кудзелю*, *жанчына* *перажывае “цудзеі” свайго жьшця*; аказіяналізм *дзеля* можа падпумачыць наступным чынам: з дапамогай *кудзелі* *жанчына* *прадзе сваю “дзелю”, а дзеля – гэта і ёсць доля жанчыны, у параўнанні з мужчынай, удзел якога – дзіда. Калі дзіда удзел мужчыны, то кудзеля – жанчыны, і, прадучы кудзелю, жанчына, услухоўваючыся ў гудзенне верацяна, перажывае ўсе згібы, змены, падзеі, “цудзеі” свайго жьшця і прадзе сваю “дзелю” – долю* [5, с. 89].

Такім чынам, асэнсаванне імпліцытнага значэння аказіяналізма залежыць ад успрымання зместу не толькі асобнага слова, але і ўсяго твора, інакш кажучы як ад мікра-, так і ад макракантэксту. Часам аказіяналізмы могуць адсылаць чытача не да адной, а да некалькіх утваральных асноў і, адпаведна, накіроўваць да суб'ектыўнага асэнсавання словаўтваральных адносін. Часцей за ўсё пры аналізе аказіяналізмаў успрымаецца знешні бок слова, што і ўплывае на высвятленне яго словаўтваральных адносін. Беручы за аснову менавіта знешнія сэнсавыя ўзаемасувязі, мы не адмаўляем, аднак, магчымасць іншага тлумачэння.

Моўныя эксперыменты са словам маюць прагматычную накіраванасць – імкненне выклікаць у адрасата моцнае ўражанне і перадаць свой эмацыйны стан. Прагматычная роля аказіяналізмаў у мастацкім тэксте заключаецца ў выяўленні змястоўна-падтэкставай інфармацыі і ў дэкадзіраванні рэцыпіентам створанага аўтарам падтэксту; пры гэтым чытач актыўна ўдзельнічае ў аналізе твора, што сведчыць аб высокай ступені камунікатыўнай накіраванасці мастацкага тэксту. Працытаваныя прыклады дазваляюць сцвярджаць, што прагматычны змест мастацкага тэксту і яго імпліцытнае выражэнне рэалізуюцца праз выкарыстанне аказіяналізмаў, спецыяльна створаных аўтарам. Прагматыка аказіяналізмаў заключаецца ў накіраванасці на асэнсаванне не толькі і не столькі іх значэнняў, колькі ў звароце да імпліцытнай інфармацыі, змешчанай у сукупнасці ўсяго асацыятыўнага раду сугучных слоў.

Несумненна, што прааналізаваныя аказіяналізмы аказваюць эмацыйнае ўздзеянне на камунікантаў, што таксама з'яўляецца складнікам прагматычнага патэнцыялу: па-першае, план выражэння прааналізаваных аказіяналізмаў змяшчае пэўныя элементы выразнасці; па-другое, указаныя аказіяналізмы часцей за ўсё раней не сустракаліся большасці чытачоў, таму маюць эфект нечаканасці і прыцягваюць увагу рэцыпіента; па-трэцяе, у аказіянальных словах відавочна прысутнічае намер вербальнай намінацыі неназванага, г. зн. яны выкарыстоўваюцца для намінацыі не існуючых да моманту іх з'яўлення рэалій.

Спіс літаратуры

1. Разанаў, А. С. Сума немагчымасцяў : зномы / Алесь Разанаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2009. – 122 с.
2. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics / D. Crystal. – Oxford; New York : B. Blackwell in assoc. with A. Deutch, 1985. – 337 p.
3. Солахаў, А. В. Выданне слоўнікаў індывідуальна-аўтарскіх (аказіянальных) слоў як надзвычайная задача беларускай лексікаграфіі / А. В. Солахаў // Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі : матэрыялы Міжнароднага навуковага канферэнцыянага з'яднання. – Мінск : Беларуская навука, 2010. – С. 115–120.

- Мінск, 19–20 ліст. 2005 г. / Інст-т мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі. – Мінск, 2006. – С. 266–271.
4. Яўдошына, Л. І. Асаблівасці паэтыкі вершаказаў Алеся Разанава / Л. І. Яўдошына // Весн. Брэсц. ўн-та. Сер. 3, Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2013. – № 1. – С. 48–54.
  5. Разанаў, А. С. Маланка жне, гром малоціць: вершаказы / Алесь Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 2020. – 158 с.
  6. Солахаў, А. В. Рэдкія спосабы словаўтварэння ў мове твораў Алеся Разанава / А. В. Солахаў // Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце : матэрыялы рэсп. навук.-практ. канф., Віцебск, 21–22 кастр. 2010 г. / рэд-кал.: Г. А. Арцямёнак (адк. рэд.) [і інш.]. – Віцебск, ВДУ, 2010. – С.132–135.